

अनुवाद : संकल्पना, प्रकार व प्रक्रिया

डॉ. वैजयंती पेशवे

कमला नेहरू महाविद्यालय, नागपुर

मो. ९४२२५०५९७९

भारतीय वातावरण हे अनुवादाला पूरक ठरणारे आहे. भारतात अनेक भाषा, अनेक बोली, विविध धर्म, संप्रदाय तसेच प्रत्येक प्रांताला लाभलेली सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक भिन्नता आहे. त्यामुळे या भिन्न सांस्कृतिक व वाङ्मयीन समृद्धीचे आदान प्रदान होणे स्वाभाविकच होते. मराठी भोषेच्या जन्मकाळी तिला 'अमृताने पैजा जिंके' असे ठरविणारा ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ गीतेवरील भाष्य असूनही ज्ञानेश्वरांनी स्वतंत्र प्रतिभेने केलेले अनुवाद होय. त्यानंतर अनेक पंडित कवींनी रामायण महाभारता सारख्या ग्रंथांचे अनुवाद केलेले आहे. म्हणजे मराठी भाषेचा जन्मच अनुवादातून झाला असे म्हटले तर गैर ठरणार नाही.

अनुवाद या शब्दामध्ये अर्थाच्या विविध छटा एकत्रित झालेल्या दिसून येतात. भाष्य, परिभाषा, विवर्त, छाया, टीका, अनुकरण, अर्थक्रिया, अनुकृती, भावार्थ, अर्थानुवाद, अन्वय माध्यमांतर, कलांतर अशा विविध संकल्पनांना सामावून घेणारा एकमेव शब्द म्हणजे अनुवाद होय. चंद्रकांत पाटील यांच्या मते अनुवाद ही एक व्यापक पारिभाषिक संज्ञा आहे. ती भाषिक कलाकृती 'तर' असतेच पण त्याचबरोबर ती लयात्मक, सौंदर्यात्मक, सामाजिक, सांस्कृतिक, व्यूहात्मक पारिभाषिक संज्ञा होते याची जाण ठेवणे गरजेचे आहे. आणि यामुळे वाङ्मयीन संस्कृतीत मोलाची भर घालणारी ही प्रक्रिया ठरते.

अनुवाद ही मुळ कृतीच्या परिणामांची प्रतिक्रिया असते. मुळ भाषेतील साहित्य कृतीचा अनुवाद करणे म्हणजे एका सांस्कृतिक संदर्भातील अनुभवाला अर्थासह दुसऱ्या भाषेत आणणे. एका समाजाच्या रूढी, परंपरा, निसर्ग, इतिहास, भूगोल याची ओळख दुसऱ्या समाजाला करून दिली जाते. अशा आविष्काराने दोन समाज काळाने आणि अंतराने दुर असले तरी अनुवादाच्या माध्यमाने वाचकांपर्यंत पोहचतात. दोन्ही भाषा एकाच देशातील असतील तर सामाजिक, सांस्कृतिक-जडणघडणीत फारशी भिन्नता आढळत नाही. परकीय भाषेतील अनुवाद असेल तर सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक इ. बाबतीत मोठ्या प्रमाणात भिन्नता आढळते.

अनुवादाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याच्या काही व्याख्या पुढील प्रमाणे —

- १) "पूर्वसिद्ध मजकुरांचे स्पष्टीकरण, विवरण अथवा विस्तार म्हणजे अनुवाद". —डॉ. कल्याण काळे
- २) "पुन्हा, पुन्हा सांगणे, स्पष्ट करणे म्हणजे अनुवाद". —दाते शब्दकोश
- ३) "अनुवाद म्हणजे मौखिक किंवा लिखित भोषेच्या माध्यमातून एकदा व्यक्त झालेल्या आशयाशी त्याच भाषेच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या भाषेच्या माध्यमातून पुन्हा केलेली मौखिक किंवा लिखित अभिव्यक्ती होय". —प्र. ना. परांजपे

४) "Repeating another's speech or one's own tautology". —मोल्सवर्थ कोश.

अनुवादामुळे एका भाषेतील संहिता स्पष्टीकरणासह दुसऱ्या भाषेत उतरविण्यात येते. अनुवादात विस्ताराने स्पष्टीकरण करण्याकडे कल असतो. अनुवादात एक भाषिक अनुवादापेक्षा भिन्न भाषिक अनुवादाला महत्वाचे स्थान आहे.

अनुवादाचे दोन प्रकार पडतात.